

JACOPO DEL SELLAIO ESZTER KIRÁLYNÉ TÖRTÉNETÉT ÁBRÁZOLÓ TÁBLÁIRÓL

A firenzei quattrocento festészet kisméretű, profán jeleneteket bemutató tábláira viszonylag későn terelődött a figyelem. Ha a figurális díszítés tetszetős, a kompozíció kiegyensúlyozott és mozgalmas, a festő a kivitelben, a kompozícióban és színharmóniában jeleskedett, az egyébként korántsem önálló táblaképnek szánt darab közlésre, bemutatásra kerülhetett. A 18. század utolsó negyedében, amikor a jelentősebb köz- és magángyűjteményekről ismertetés, leírás, katalógus, később metszetekkel illusztrált kiadványok készültek, az általános érdeklődés, mely amúgyis a reneszánsz művészet felé fordult, ezekre az ábrázolásokra is kiterjedt. Történt ez nemcsak a nagy mesterek és nagy nevek bővületében, de a világi jelenetek olykor talányos, olykor már megfejtett értelmezése miatt is (Boccaccio novellák, Petrarca *Diadalmeneteinek* színpompás ábrázolásai, Ovidius műveiből vett jelenetek és kisebb mértékben az Ószövetség látványosabb vagy idillikus események bemutatására alkalmas versei). A festett bútorokra – eddigi ismereteink szerint – az 1870-es években terelődött először a figyelem, amikor Gottfried Kinkel egy festett asztalról tartott előadást a zürichi antikváriusok társaságában, mely régebbi leltárakban mint Hans Holbein műve szerepelt.¹ Az asztalt röviddel azután sikerült is megtalálni egy zürichi könyvtár padlásán.² Kinkel volt az, aki egy egész fejezetet szentelt festett itáliai bútorok profán ábrázolásainak,³ melyben leírta, hogy éveken keresztül kutatott ilyen táblák után Európa különböző múzeumaiban és a hozzáférhető katalógusokban.

Kinkel behatóan tanulmányozta Vasarit, feljegyezvén minden olyan szöveget, mely bútorokra, bútorfestőkre vonatkozott. Ő idézi első ízben ezzel kapcsolatban – teljes egészében – Vasari Dello Delli életrajzából a tárgyra vonatkozó legfontosabb részleteket is, melyekre majd mi is visszatérünk. E. Müntz a század végén a gyermekágyasnak ajándékul vitt *deschi di partok* kapcsán foglalkozik, összefoglaló jelleggel, az itáliai világi festészet kezdeteivel és a festett kelengyeládákkal, szekrényekkel, ágyakkal.⁴

¹Kinkel, G., *Mosaik zur Kunstgeschichte*, Berlin, (1875) 403.

²*Ein wiedergefundenes Meisterwerk Holbein's*, in *Frankfurter Zeitung*, 1871. Feuilleton von Nr. 236, 237, 244, 248.

³Kinkel, G., i. m. 368–401. *Anfaenge weltlicher Malerei in Italien auf Möbeln*.

⁴Müntz, E., *Les plateaux d'accouchées et la peinture sur meubles du XIV. au XVI siècles*, in *Monuments et memoires* I. 1894. 203–232.

Minden bizonnyal ezeknek a cikkeknek és még néhány, a század 90-es éveiben megjelent apróbb publikációnak köszönhető, hogy a gyűjtők és múzeumok figyelve mindinkább ráterelődött a már jórészt szétszedett táblákra és a régi gyűjteményekben meglévő darabokat is elkezték számon tartani. Magyarországon már a múlt század harmincas éveiben felbukkant egy ilyen, minden bizonnyal bútordíszből önálló táblaképpé lett, allegórikus ábrázolás, mely 1832-ben a Jankovich gyűjteménnyel került a Nemzeti Múzeumba (1. kép).⁵ Régi leírásokból tudjuk, hogy egyéb fatáblákkal együtt – az olasz renaissance ábrázolások hatása alatt keletkezett –, valenciai festmény a Jankovich lakásban szekrényajtó dísz volt.⁶

Európa nagy közgyűjteményeiben az ilyen és ehhez hasonló darabok a XIX. század közepétől kezdve kapnak helyet. Valószínűnek látszik, hogy az 1781-ben a firenzei nagyhercegi gyűjtemény részére megszerzett régi *képecskék* (antiqui quadretti) az elsők közül valók, melyeket jelentős gyűjtemény részére táblaképként megvásároltak.⁷ Mind a *Victoria and Albert* múzeumban katalogizált 14–15. századi firenzei és sienai darabok,⁸ mind a Lehmann gyűjteménybe került pompás Lucretia táblák,⁹ de sorolhatnánk a példákat tovább is, a múlt század derekától kezdődően kerültek megvásárlásra. Mivel a régi katalógusok zöme a festmények méreteit, anyagát és technikáját nem tünteti fel, valóságos nyomozásra van szükség, hogy egyes, jelentősebb festőktől-kivitelezett, a 17–18. században szétszedett, eredetileg bútordísznek készült táblák provenienciáját kideríthessük. Külön tanulmányt igényel azután a szétszóródott darabok egybetartozásának megállapítása és a festőműhelyek meghatározása.

Hogy a táblák eredetileg együttest képeztek az a szétszedett darabok esetében csak akkor bizonyítható, ha leltár vagy program maradt fenn, mint a Borgherni család részére készült ágyasház esetében.¹⁰ Ez az Allan Brahamtól publikált ágyrekonstrukció arra is bizonyíték, hogy Vasari leírásait komolyan vehetjük a firenzei festett bútorokra vonatkozóan is. Témánk szempontjából azért is említésre méltó a Pierfrancesco Borgherini részére készült sorozat, mivel azon is az Ószövetségből, József történetéből merítette témáját a megrendelő. Összefoglaló munka, melyben minden bútort díszítő festményt *cassonenak* (kelengyeládának) nevez az e területen

⁵Az Alcira-mester *Az emberi szenvedélyek*. A valenciai festő nevét az 1526 táján az alcirai templom részére készült képeiről kapta. Eddig más világi témájú ábrázolása nem került elő. Mivel azonban Spanyolországban ez a tartománya volt a legfogékonyabb az itáliai hatásra, feltehető, hogy a mester, akinek Valenciában is több képe ismeretes, olasz mintaképek után dolgozott. Ld. részletesen: H. Takács Marianna, *Spanyol festészet a primitívektől Riberáig*, Bp., 1982. 18–20. Díszített fa szobaberendezésekről Spanyolországban ld. Byne, A.–Stapley, M., *Decorated wooden ceilings in Spain*, New York–London, (1920), a valenciai lebontott városháza mennyezetképeiről.

⁶Eber, L., *A múzeumi képtár múltja és jelene*, Bp., 1902. in *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene*. 179 skk. (15 fára festett bibliai kép Jankovich szekrényeinek ajtajait díszítette. 182.)

⁷Vétel 1781-ben Giuseppe Morellinótól 6 zecchinóért. Giuseppe Morellini a firenzei Guardaroba egyik asztalosa volt. Vö.: Uffizi leltár, Filza XIV. No. 41. Kiadatlan anyag.

⁸Vö.: Kaufmann, C.F., *Catalogue of Foreign Paintings*. I. *Before 1800*, 124 ltsz.: Firenzei (?), XV. század, vétel 1858-ban; 120 ltsz.: Firenzei, 1430 körül, vétel 1860-ban; 121–122 ltsz.: „Dini cassone”, vétel 1862-ben és 1863-ban stb., stb.

⁹*The Robert Lehmann Collection. The Metropolitan Museum of Art*, New York, 1975. Firenzei mester, XV. század. 1843-ban A. de Montor gyűjteményében bukkant fel.

¹⁰Braham, A., *The Bed of Pierfrancesco Borgherini*, in *The Burlington Magazine*, 1979 december. 754 skk. Azonosítja és rekonstruálja ahhoz a berendezéshez tartozó ágyat, melyet Vasari is leír.

úttörő munkát végző szerző, századunk első tizedeiben készült. Az imponáló anyagot Paul Schubring közölte két kötetben és egy kiegészítésben.¹¹ A mind máig alapvetőnek tekintett mű kizárólag kelengyeládákkal foglalkozik, bár a tárgyalt darabok közül nem egyről a későbbiek során kitűnt, hogy eredeti rendeltetése szerint más bútordarab díszítése volt. Schubring könyvének megjelenése előtt, a századforduló táján, már történt néhány cikkben utalás festett bútordíszre, kisebb jelentőségű quattrocento mesterek működésével kapcsolatban. Így történt ez éppen a Botticelli és Filippino Lippi köréhez tartozó, népes műhely tagjaként működő Jacopo del Sellaio (1442–1493) esetében is, akiről 1899-ben és 1900-ban három cikk is jelent meg.¹² Mindkét szerző (H. Mackowsky, M. Logan) ismeri Sellaio Eszter történetét ábrázoló tábláit és azokat *cassonenak* nevezik. Így említik a táblákat Berenson és Schubring is a későbbi publikációkban. Fel sem vetődik egyik kutatóban sem az a gondolat, hogy a mozgalmas jeleneteket ábrázoló darabok más bútor, esetleg festett párkány, háttámlaként szolgáló faldekoráció (*spalliera*) részei lehettek volna, noha Vasari a Borgherini sorozatnál megírja, hogy Andrea del Sarto és társai a József történetét *sopra un lettuccio* (egy kerevet fölé) készítették. Vasari pedig már Dello Delli életrajzában világosan megírja – a szöveget Kinkel is ismeri –, hogy a gazdag firenzei házakban jeles festők díszítette bútorok, ágyak, heverők, kelengyeládák és más *ornamenti di camera* voltak találhatóak.¹³

Schubring érdeme az első – és mindmáig egyetlen *cassone*-corpus összeállítása. Az 1923-ban közzétett mű, a kiegészítéssel együtt, mintegy 1000 darabról ad leírást és csaknem mindnek képét is közli a számára hozzáférhető legfontosabb adatokat egybegyűjtő katalógusban. Ebben már megtörténik a szembeszökő darabok esetében az együvé tartozás felismerése is. Schubring említi – Berenson addig közzétett publikációira támaszkodva – és a korábbi irodalom ismeretében, hogy Jacopo del Sellaio *Eszter Ahaszvérus előtt* című budapesti táblája¹⁴ és a Louvre

¹¹Schubring, P., *Cassoni*, Leipzig, 1915. I–II; Supplement, Leipzig, 1923. – *Ein Beitrag zur Profanmalerei im Quattrocento*, Klny.

¹²Mackowsky, H., *Jacopo de' Sellaio*, in *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen*, XX. 1899. 192 skk.; Logan, M., *Deux tableaux de Jacopo del Sellaio au Musée du Louvre*, in *Revue Archeologique*, 1899. II. 478.; valamint a Mackowsky cikk ismertetése, uo. 1900. II. 300–303.

¹³Vö.: Vasari–Milanesi, *Le opere di Giorgio Vasari con nuove annotazioni e commenti di Gaetano Milanesi*, II. Firenze, 1906. ... *usandosi in que' tempi per le camere de' cittadini cassoni grandi di legname a uso di sepulture, e con altre varie fogge ne' coperchi, niuno era che i detti cassoni non facesse dipignere; ed oltre alle storie che si facevano nel corpo dinanzi e nelle teste; in eu i cantoni, e talora altrove si facevano fare l'arme, ovvero insigne delle casate. E le storie che nel corpo dinanzi si facevano, erano per lo più di favole tolte da Ovidio e da altri poeti; ovvero storie raccontate dagli storici greci o latini; e similmente caccie, giostre, novelle d'amore, ed altre cose somiglianti, secondo che meglio amava ciascuno. ... E che è più, si dipignevano in cotal maniera non solamente i cassoni, ma i lettucci, le spalliere, le cornici che ricignevano intorno; ed altri così fatti ornamenti da camera, che in que' tempi magnificamente si usavano, come infiniti per tutta la città se ne possono vedere. ... Delle quali cose se ne veggiono non solo nel palazzo e nelle case vecchie de' Medici, ma in tutte le più nobili case di Firenze, ancora alcune relique.* 148–149. Úgy tűnik, hogy Vasari a *cassone* kifejezést elsősorban festett koporsókra értette vagy a XVI. század derekán a *cassoni grandi di legname a uso di sepulture* kifejezésben a *sepoltura* nem temetéssel kapcsolatos, hanem azt jelenti, hogy nagy láda, melyben különböző tárgyakat tartottak.

¹⁴Tempera, nyárfa, 45 x 43 cm. Ltsz. 2537. Vétel 1904-ben Brüsszelben a Somzée gyűjteményből, a vételt, mint azt a képtár igazgatója az 1906-os, német nyelvű katalógusban írja, Berzeviczy Albert kultuszminiszter tette lehetővé. A kép a Somzée gyűjtemény katalógusában mint Vittore Carpaccio műve szerepelt. Térey már tudta, hogy az általa *cassone*-nek vélt táblához tartozó

Eszter koronázása párdarabok. Megkockáztatja azt a feltevést, hogy a feltételezett *cassone* középső darabja valószínűleg *A lakoma* (Festmahl) volt, de nem mondja meg, hogy az Eszter könyvében szereplő lakomák közül melyikre gondol. A párizsi kép provenienciáját Mary Logan adta meg,¹⁵ aki felismerte már a budapesti képpel való együvértartozást is. Az Uffiziben őrzött három kép Mackowsky-nál szerepel először. Térey már 1906-ban tud az Eszter sorozat öt táblájáról. Egyik katalógus összeállítónak sem tűnt fel azonban, hogy öt, minden kétséget kizáróan egybetartozó táblát ismerünk és az sem keltette fel figyelmüket, hogy mind a képek hangsúlyozása (nem az Eszter Ahasvérus előtt szerepel a főhelyen), mind a jelentek ikonográfiája különbözik a szokványos Eszter ábrázolásoktól.

Vasari ószövetségi témáknak bútordíszként való ábrázolásáról nem tesz említést – a József történetét elbeszélő Borgherini ágyat kivéve.¹⁶ A gazdag anyag birtokában Schubring természetesen ezeket a témákat bemutató darabokat is felveszi a katalógusba; beszél egy *Mózes vizet fakaszt a sziklából* tábláról, szerepel a közölt jelentek között Tóbiás és Sára története, Salamon bálványimádása és több *cassone* a dekoratív ábrázolásra módon nyújtó *Salamon és Sába királynőjének találkozása*, valamint az általa – joggal – rendkívül bájosnak mondott Eszter sorozat.¹⁷ Újabb kutatások éppen Jacopo del Sellaioval hozzák kapcsolatban az Edinburghba került, Tancred Boreniustól *Dávid diadalának* nevezett pompás *cassone* tábláit is,¹⁸ de az 1957-es katalógus sem az attribúcióban, sem a témában – nézetem szerint is helyesen – nem foglal egyértelműen állást.¹⁹

A budapesti kép, mely a Szépművészeti Múzeum Raffaello kabinetjének egyik bájos színtöltője, már régebben foglalkoztatott. Amikor azután egy ugyancsak kiemelkedő kvalitású, a Rembrandt kör megkapó meghittségét árasztó festmény, Aert de Gelder *Eszter és Mordeháj* képe kapcsán az ikonográfiai vizsgálatra is sor került,²⁰ felfigyeltem a párizsi és pesti táblák szokatlan elhelyezésére. Ha ugyanis *cassone* képek részei volnának ezek a darabok, okvetlenül főhelyre kerültek volna, de az öt tábla közül a két kisebb csak a rövid rész díszé lehetett. Innen már a további lépés a három táblával való összevetés, melyek közül a könyv sorrendjében utolsónak számító *Mardokheus diadala* a keresztény ikonográfiában csak igen elvétve, a rejtettebb részekben szerepel.

---

darabok a Louvreban és az Uffiziben vannak. *Museum der Bildenden Künste Budapest. Katalog der Gemädegalerie Alter Meister*, Bp., 1906. 211, 56. kép. Az 1967-es katalógus: Figler, A., *Katalog der Galerie alter Meister*, I. 637 szerint: *Das Gemälde der anderen Schmalseite im Louvre zu Paris; von den Gemälden der Langseiten drei in den Uffizien zu Florenz*. Illusztrálva a II. kötet 25. tábláján.

¹⁵ Logan, M., i. m. 1899. II.

¹⁶ Vasari–Milanesi, i. m. V. 26–27, 352.; VI. 261–263, 455.

¹⁷ Schubring, i. m. (1915) 305. LXXX. tábla.

¹⁸ Borenius, T., in *Apollo*, 1926 március, 135. A kép talán azonos a Fesch kardinális gyűjteményében volt *Dávid koronázásával*.

¹⁹ *National Gallery of Scotland. Catalogue of Paintings and Sculpture*, Edinburgh, 1957. 249. *Ascribed to Jacopo del Sellaio. Cassone. Triumphal procession, reception and coronation of a prince or victor*. A személyes megtekintés során elsősorban a témával kapcsolatos kételyeket fogadom el.

²⁰ Vö.: H. Takács Marianna, *Zsidó megrendelők a Rembrandt-körben*, in *MIOK Évkönyv*, Bp., 1982. 236–248. Foglalkoztam a Sellaio táblákkal és az Amico di Sandronak (Filippino Lippinek) tulajdonított Eszter könyvét illusztráló táblákkal az 1982-ben Londonban a Warburg Intézetben tartott *Az Eszter könyvének képzőművészeti ábrázolásai* című előadásomban is.

Mivel ismerünk egy másik, ugyancsak a Botticelli-körből, Filippino Lippi közvetlen környezetéből származó – szétszóródott – *Eszter cassonet*²¹ ez utóbbi tábláinak ikonográfiai vizsgálata világossá tette előttem, hogy a festő nem egyedül az Eszter Könyvét, hanem a zsidó (rabbini) bibliamagyarázatokat is használta a programhoz. A Filippino Lippi (mások szerint Amico di Sandro) neve alatt publikált táblákat először Crowe és Cavalcaselle említi.²² Kinkel az Eszter táblákat és két Pesellinónak tulajdonított és részletesen leírt kelengyeláda részt, melyek közül az első Dávid és a filiszteusok találkozását, a másik Dávid diadalmenetét ábrázolja, a firenzei Torrigiano palotából származónak mondja. A győzelmes Dávid és az őt fogadó, divatosan öltözött hölgyek bemutatása jól illik egy gazdag és művelt itáliai zsidó orvos vagy pénzváltó, a kor izlését tükrözően berendezett házába.

Jacopo del Sellaio *Eszter* történetét ábrázoló tábláiból a firenzei Uffizi Képtárban egy az új állandó kiállításon, kettő a raktárban került elhelyezésre. Ez utóbbiak alapos vizsgálata és az Uffizi Képtár vezetőségének az a készsége, mellyel nemcsak a táblák hátoldalát, de az irattári anyagot is megtekinthetővé tette számomra, több kérdést is eldöntött. A táblák, akár a budapesti is, mely azonban jobb fenntartási állapotban van (5. kép), nem lehettek kelengyeláda részei, hanem más bútort díszítettek, talán a már Vasaritól is említett, eddig kevésbé figyelemre méltított heverő-ülő alkalmatosságot, egy *lettuccio*.²³ A *cassone*, melyről W. von Bode egy keveset forgatott munkájában ír,²⁴ belülről mindig finoman kidolgozott, hiszen a kelengyét és a házban őrzött drága kelméket, értékes holmikat tartották benne. A heverő, ágy, ágypódium, mellvéd, faldekoráció hátlapjára nem kellett annyi gondot fordítani, elegendő volt nagyjából elsimítani és arra ügyelni, hogy a megfelelő darabokhoz jól illeszkedjék. Az öt Sellaio tábla, melyeknek magassága nagyjából azonos – 45 cm –, de a fekvő formátumúak szélessége különböző (45 x 63; 45 x 60 cm), nem díszíthetett kelengyeládát. Valószínű, hogy egy, még több darabból álló sorozatból valók, melyeket egymás mellett helyeztek el. Az *Eszter* történet közkedvelt mind a képzőművészek, mind az írók (színpadi szerzők), mind a zeneszerzők között. Az *Eszter Ahasvérus előtt* jelenet számos művészt ihletett meg. A szerénység, bátorság és önfeláldozás mintaképének tekintették *Eszter* alakját, akit

²¹A *cassone* Chantillyben (*Musée Condé*) és a párizsi magángyűjteményben levő hosszanti oldalát, valamint a két rövid oldalt először B. Berenson ismertette: *Amico di Sandro*, in *Gazette des Beaux Arts*, 1899. júniusi és júliusi számok. A *cassone* a firenzei Nero palotából származik.

²²Crowe, J. A.–Cavalcaselle, G. B., *A History of Painting in Italy*, Vol. IV. 182. ... *three scenes from the Story of Esther ... in the Uffizi, which together with a coronation of Esther in the Louvre formed, no doubt a decorative series, imitated from that of the same subject school of Botticelli, of which panels are to be found in the Liechtenstein and Goldschmidt collections and in the Museum at Chantilly.*

²³Vö.: Trionfi-Honorati, M., *A proposito del lettuccio*, in *Antiquità viva*, XX. 3. 1981. 39 skk. A szerző leltárakat, okleveles anyagot és számos illusztrációt közöl éppen a XV. század második feléből. A *lettuccio* értelemezését az Accademia della Crusca 1612-es kiadása alapján adja közre: *Un cassone grande con ispalliera e braccioli dove si dorme e siede.*

²⁴Bode, W. von, *Italienische Hausmöbel der Renaissance*, Leipzig, 1920. Itt említi, hogy Firenzében az asztalomesterség különösen kiváló volt, csak ezután említhetők Siena és Róma asztalosműhelyei. 3. – *Eins der interessantester und zugleich das wichtigste Möbel der Renaissance ist die Truhe, Cassa oder cassone, die für das Leben der Italiener von grössten Bedeutung ist.* 5. A *Truhensmalereken* Toszkánában külön céhe volt, de mellettük elsőrendű festők is készítették festett díszüket. Sajnálattal említi, hogy éppen ezek az értékes ládák legtöbbször szétszedésre kerültek, mivel csak a képek, de nem a bútort volt már érdekes, a képeket a képtárakban helyezték el. 8.

a híres asszonyokat bemutató sorozatokban is gyakran ábrázoltak. Maga a történet azonban elsősorban a zsidó megrendelésre készült képzőművészeti ábrázolásokon szerepel.

Az ikonográfiai összefoglalások ugyan már az ókeresztény és koraközépkori képzőművészeti alkotásokban is felelőlegesen az ószövetségi témájú műveket, de azok többsége szimbolikus értelmezésben vált részévé egy-egy programnak. Így éppen az ebben a történetben a zsidó Eszter felemelkedése Mária mennybevitelére utal, Ahasvérus királyban Krisztus király alakját rejtik.²⁵ A két római IX. századból származó Eszter-ábrázolásból a San Clemente alsótemplomában lévő ú. n. *Eszter Ahasvérus előtt* rongált fenntartási állapotában (az Eszternek mondott alak arca nem látszik, Ahasvérus attribútumai nem egyértelműek) nem bizonyíthatóan eme bibliai könyv illusztrációja. A két franciaországi szobormű (Chartes és Amiens, mindkettő a XIII. századból) bizonyosan szimbolikus értelmű. Az Ószövetségi témájú alkotások között a bennünket érdeklő Eszter könyvét illusztráló jelenetek egy német és két spanyol illuminált Bibliában bukkannak fel. A XV. századtól fogva azonban grafikai lapokon és – mint itt is – bútorok díszítésén megjelennek főként olyan alkalommal, amikor házassággal kapcsolatos megbízásokat adtak: kelengyeladák, festett ágyak vagy ágyasházak díszítésére szoltak megrendelések.

Ez azonban már az a korszak, amikor a városi polgárság tehetősé, tehát potenciális megrendelővé válik és minden lehetséges alkalommal – oltárok predelláin, óraskönyvekben, bútorokon – ürügyet keres arra, hogy a maga ünnepi pompáját, a gazdag polgárházak díszes lakószobáinak belső elrendezését örökíttesse meg. Mária vagy Keresztelő Szent János születése gyermekágyas polgárasszonyok díszes fekhelyeit mintázzák, a szülésnél segédkező asszonyok és a látogatók firenzei dámák és augsburgi kereskedőnek és lányaik viseletében jelennek meg a művekben. A sokszorosító grafika elterjedésével, főként a Németalföldön és német földön ez a tendencia megerősödött. Nem meglepő tehát, hogy a XV. század hatvanas éveiből Künstle már említi egy Eszter sorozatot²⁶ és a XVI. század elejéről nem kisebb mester mint Lucas van Leyden két lapot is metszett rézbe, melyeken az Eszter-történet két epizódját megjeleníti.²⁷ Mivel a lapok a spanyolországi zsidók kiűzése utáni időből valók (1513 és 1518), nem lehetetlen, hogy Németalföldre menekült spanyol vagy portugál származású zsidó megrendelésére készültek. Különösen áll ez a korábbi *Mardokheus diadala* című lapra, mely témájánál fogva sem kelthetett különösebb érdeklődést nem-zsidó megrendelőnél.

Maga az Eszter Könyve, még ha csak a Biblia és nem a Josephus Flavius vagy a kommentárok²⁸ *színezései* szerinti idillikusabb, mesészerű jeleneteit vesszük számba, nem volt különösen népszerű, képzőművészeti megjelenítésre alkalmas a nem-zsidó megrendelők körében. A zsidók iránti ellenérzést a keresztény Európában

²⁵Vö.: K. Künstle, *Ikongraphie der Kristlichen Kunst*, I. Freiburg a/B. 1928. 300. A bibliai Eszter ábrázolásokról: K. Ehrenstein, *Das Alte Testament im Bilde*, Wien, 1923. XXXV. fejezet, 776–780. Újabb összeállítás néhány az előzőekben nem található, főként későbbi példákkal: A. Pigler, *Barockthemen*, I. Bp., 1956. 198–203.

²⁶A Pfisternél Hamburgban, 1462-ből. i. m. 300.

²⁷*Eszter Ahasvérus előtt*, 1518-ból, *Bartsch* 31., *Mardokheus diadala*, 1515-ből, *Bartsch* 32.

²⁸Az Eszter kommentárok teljes összegyűjtését L. Ginzbergnél találjuk: *The Legends of the Jews*, IV. Philadelphia (első kiadás 1947.) 363–376.

a Passio Játékok, a Szentmisében elhangzó kitételek, de még a házi áhitatra szánt imádságok is,²⁹ a templomi képek, az illuminált kéziratok zsidó *imagei* az egész népet közvetlenül és szakadatlanul felelőssé tették Krisztus megfeszítéséért és kínhaláláért. Elképzelhetetlen tehát olyan megrendelő, aki az Eszter történet epizódjait kívánta volna megörökíttetni akár csak otthona vagy könyves tékája számára is. Ebben a könyvben ugyanis a zsidó származású királyné és rokona (nagybátyja, nevelő apja, egyes midrások szerint férje) Mardokheus felmagasztalása, ellenségének, Hámánnak csúfos bukása és halála, sőt a zsidók véres bosszúja kerül előadásra. Ha elő is fordul, hogy elvéve egy-egy mű az Eszter Könyve valamely jelenetét választja tárgyául, azokon szinte kivétel nélkül a király lakomája, Eszter és Ahasvérus, esetleg Eszter koronázása látható, tehát olyan jelenet, amelynek dekoratív pompája elfeledteti, hogy mi is történt Susában Ahasvérusnak, a jeruzsálemi első szentély lerombolója fiának országlása idején. Tipikus példa erre a délnémetalföldi Herri met des Bles *Triptichonja* (Bologna, Pinacoteca, ltsz.: 701), melynek középképén a király áll kezében kinyújtott joggal; előtte széttárt karokkal, könyörgő tartásban a térdelő Eszter látható. A két oldalszárny egy-egy lakoma, a balszárnynon a király férfiak között, a jobbszárnynon Eszter lakomája, de egyik kompozíció sem ragaszkodik betű szerint a bibliai vagy más ismert elbeszéléshez. A külső szárnyakon, akár a XV. századi hasonló alkotásokon, Ádám és Éva alakja. A balszárnynon Ahasvérus mellett divatos kalapú ifjú férfi, a jobbszárnynon a *lakoma* inkább mennyegzői ebéd elrendezését mutatja. A külső képekkel együtt értelmezve a házioltárok rendjét követi. Nem lehetetlen, hogy az 1500 táján készült flamand triptichon esküvői ajándék, házasságot megünneplő műalkotás, mint az olasz kelengyeládák vagy festett bútorok.

Ez a rövid, csaknem hiánytalan felsorlás a XV–XVI. századi Eszter Könyvből vett jeleneteknek is azt próbálja igazolni, hogy a képzőművészetben nem népszerű ez a téma a keresztény megrendelők között. Új helyzet áll azonban elő a XVII. század első évtizedeiben, amikor az északnémetalföldi mesterek egész sora fordul ószövetségi témák felé és ezeken belül is külön csoportot alkotnak az Eszter Könyvből vett ábrázolások. A zsidó történeti jelenetekben, melyekhez a protestáns hollandok megrendelésére, akiknek a Biblia mindennapi olvasmánya volt, idillikus, dekoratív, tájképi ábrázolások staffirozására alkalmas kompozíciók keletkeztek, de az a nem tapasztalt gazdagság, melyet az Eszter királyné és Mardokheus, Ahasvérus és Hámán – eddig szokatlan és figyelemre nem méltatott, esetleg a Bibliából nem magyarázható – megjelenítésénél tapasztalhatunk, azt valószínűsíti, hogy a megrendelők a Spanyolországból és Portugáliából kiűzött és Amszterdamban és környékén új életet kezdő zsidók közül kerültek ki.³⁰

²⁹Ilyen például – a többi között – a mind Itáliában, mind Észak Európában, de Magyarországon is népszerű Szent Brigitta 15 imádsága. Ezek közül az elsőből idézünk egy részletet, annak megvilágítására, hogy a házi áhitatot is milyen magától értetődő módon szötte át a zsidók bűnösségének kinyilvánítása, Krisztus szenvedéseiben és kínhalálában való vétkeisége. Az imádságból kitűnik, hogy Judást és az egész zsidó népet vádolja: ... véres vérű hullásodnak után tennen tanítványod miá elárultattál: az teen magadnak választottad városodban, Jeruzsálemben ... édességű orcádnak szépsége kemény zsidóknak katoncájával fedezőn vetkezteték, holott kegyes uram Jézus orcú verettél, ostoroztatál, náddal szent fejed verettél vala ... Ld. *Nyelvemléktár* II. 265.

³⁰A budapesti gyűjteményekben található Jan Victors képek kapcsán, melyeknek zöme az

Visszatérve Jacopo del Sellaio Eszter történetét illusztráló képecskéire – melyek talán csak egy még több epizódot bemutató jelenetsor részei, úgy hisszük joggal tételezhetjük fel, hogy azok az Itáliában az 1492-es évek után megtelepedett, pénzváltóként, orvosként, kereskedőként dolgozó zsidó közösség egy művelt és tehető tagjának megrendelésére készültek.

A táblák eredeti rendeltetésének, úgy tűnik, a valósághoz közelebb álló meghatározásával még nem érintettük az ikonográfiai értelmezés problémáját. Azon felül, hogy a legdekoratívabb jelentek kisebb méretben készültek, mint a két lakoma és a diadalmenet, a képekben olyan mozzanatok is szerepelnek, melyek a bibliai könyvben egyáltalán nem fordulnak elő, de korántsem tekinthetjük azokat a festőműhely önkényes „cifrázásának”.

Elsőnek az Eszter Könyve sorrendjében bemutatott *Ahasvérus lakomája* (2. kép) érdemel figyelmet. A helyről az Eszter Könyve (1: 5–7.) a következőket mondja: ... *tőn a király egész népének, mely Susán várában találtaték, kicsinytől nagyig, hét napig tartó lakomát, a király palotája kertjének udvarán. Fehér gyapjú és kék bíbor szőnyegek valának megerősítve a fehér gyapjúból és bíborból való köteleken, ezüst karikákon és fehér márványból való oszlopokon. ... Ittak pedig arany poharabból és különb-különb féle poharabból, és királyi bor bőven vala, királyi módon.* A jelenetet Sellaio is kertbe helyezi, sátrak a háttérben láthatók, az asztal szőlőlugasban van. A zenét pávatollas fővegű trombitások szolgáltatják. A palotakertre faragásokkal díszített pillérek között nyílik kitekintés; a háttérben Susát, a kerített várost jelző téglafal és reneszánsz ízlésű szökőkút látható. A dús fürtökkel és gyér levélzettel ábrázolt lugas fontos szerepet kap a képen, nemcsak a lakoma jelenetét, de azt a részt is bemutatja a festő, ahol a király hét udvarmestere (1: 10–11.) megkapja a parancsot, hogy hozzák a királyhoz Vásti királynét, akinek szépségét a király a meg akarja mutatni. A kép jobb felén a király látható, állva, kezében jogarral, előtte tanácsosai, az időket mérő bölcsek (1: 13–14.). A térdelő talán éppen a királyné elűzését tanácsoló Mémukán (1: 16–20.).

Ószövetségből veszi témáját, a közepes képességű amszterdami festő, Rembrandt egyik tanítványa képeinek egy csoportját közöltem (*Jan Victors képei Budapesten*, in *A Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 20. 1962. 106–111.) A festőről akkor még nem készült monográfia így érthető, hogy Eric Zafran a jeruzsálemi múzeumba újabban került Victors képről írva, e tanulmányt tekintette alapul 1977-ben megjelent *Jan Victors and the Bible* című cikkében (*The Israel Museum News* 12.), melyben arra a következtetésre jut, hogy az Amszterdamba menekült spanyol és portugál zsidók voltak a megrendelői olyan ószövetségi tárgyú képeknek, melyek speciális érdeklődésükre tarthattak számot. Ezek közé kell sorolni az Eszter Könyve jeleneteit és olyan műveket, melyek e könyv ószövetségi szövegén túlmenő magyarázatok alapján készülhettek. A feltevést ma már elfogadottnak tekinthetjük. Más jelenetknél is felmerül a zsidó megrendelők lehetősége, így egy Rembrandt kompozíció esetében, mely Jákob áldását ábrázolja. A képen Jákob és József, valamint a két gyermek mellett, szinte főhelyen, ott áll Asnath, József egyiptomi születésű felesége, akiről a Biblia mindössze egyszer tesz említést, de akkor sem ennek a jelenetnek (Mos. I. 48; 7–22.) a kapcsán. Ugyancsak Kasselben egy 1982-ben vásárolt Jan Victorstól 1640 táján festett kép *Ezter bevádolja Hámánt* leírásánál is hivatkozás történik a lehetséges zsidó megrendelőkre: *Das Alte Testament ist in der christlichen Theologie und Kunst bis über das Mittelalter hinaus in christlichem Sinn interpretiert worden; in seinen Gestalten und Ereignissen kündigte sich das künftige Heilsgeschehen an. ... Es ist deshalb nicht unwahrscheinlich, dass ein wohlhabender und gebildeter Jude aus der Gemeinde des mit Rembrandt seit langem bekannten Menasseh ben Israel den Auftrag gab ...* (Vö.: *Staatliche Kunstsammlungen. Kassel. Schloss Wilhelmshöhe, Gemäldegalerie Alter Meister*. Blatt 6.)

A következő jelenet, az ugyancsak az Uffiziben levő *Vásti királyné lakomája és elűzése* (3. kép). Ez a bibliai könyv szerint az előző után közvetlenül következő esemény: *Vásti királyné is lakomát szerze a nőknek, a királyi házban, mely Ahasvérus királyé vala.* Itt az Ahasvérus lakomájának hetedik napján történeteket mutatja be a festő: a kép jobb oldalán a palotában felterített asztalnál ülő királynét hölgyei között. A fejedelem – már a bortól megvidámodott szívvvel – mint az ószövetség oly finoman és plasztikusan fogalmazza – hivatja Vástit, hogy jelenjék meg *királyi koronával, hogy megmutathassa a népeknek és fejedelmeknek az ő szépségét.*³¹ (1: 11.). A festő a felékesített teremmel, az aranyművekkel megrakott pohárszékekkel is jelzi, hogy a lakoma a *királyi házban* volt. Ami azonban eddig a fényképek alapján nem tűnhetett fel (az alakok kicsinyek, a táblák állapota, a kiállított darabot kivéve, nem különösen jó), hogy az asszonyok között a királyné mellett egy vörös köntösű férfi ül. Férfi jelenléte ezen a lakomán különösnek tűnik, sem az ószövetségi szöveg, sem Josephus Flavius ilyenről nem emlékezik meg. Ginsberg azonban, már idézett összefoglalásában, melyben a különböző apokrif szövegek változatait összegezi, említést tesz egy targumról, mely, hogy Vásti gonoszságát még jobban aláhúzza, azt írja, hogy az asszonyok lakomáján is a templomi drágaságokkal, szent edényekkel terítette meg az asztalt, sőt magára öltötte a Szentély főpapjának palástját is.³² Lehetséges, hogy Sellaio mintakép után dolgozott és félreértve a díszes férfiköntöst viselő alak szerepeltetését, nem a királynét, hanem egy idősebb férfit festett a táblára az asztali társaság közé.

A kép jobb felén az asztal előtt hét férfiú kérleli a királynét. A térdre ereszkedett szószólót a többiek gesztusokkal kísérik. A tábla bal felén újabb epizód látható. Ezen a festő már a királyné elűzését mutatja be. Vástit koronájától és palástjától megfosztották, egy turbános eunuch és két köpeny nélküli férfi taszigálja kifelé a palotából.

Ezt a jelenetet éppen úgy nem szokták táblaképeken bemutatni, mint a király

³¹Vásti engedetlenségére a Biblia nem ad magyarázatot. Itt a zsidó kommentárok, de főként Josephus Flavius próbál eligazítani: *Mivel a királyné káprázatosan szép volt a király meg akarta mutatni vendégeinek, behívatta a lakomához, de a királyné vonakodott bemenni – mert a perzsa törvények tiltják, hogy idegenek meglásák a bennszülött asszonyokat –, s akárhány heréltet küldött is a király feleségéhez, mégiscsak a szobájában maradt, és semmi áron sem akar kijönni.* Vö. Josephus Flavius, *A zsidók története* Bp., 1980. 259. Noha Josephus Flavius műve (görög szöveg) első ízben Baselben 1544-ben jelent meg, kéziratban igen elterjedt volt mind a római birodalomban, mind később az egyházatyák körében. A római polgárrá vált főpapi ivadék származását sosem tagadta le, nem is tagadta meg. Otthonról hozott magas műveltsége a rabbinikus irodalomban, a targumokban való jártassága át meg átszövi valamennyi művét. A judaisztika ellenséges álláspontja személyével és műveivel szemben máig sem változott. L. Ginsberg már idézett művéből kitűnik, hogy Vásti engedetlenségét dősségesen, a királynéval ellenséges érzülettel magyarázták. Ahasvérus mikor szépségét dicsérte kiemelte, hogy kaldeus származású, szebb, mint a babilóniai asszonyok. Ezért – kétkedő vendégei biztatására – rendelte el, hogy jelenjen meg színük előtt, méghozzá ruhátlanul. A magyarázatok Vástit kegyetlennek írják le, aki kínozta héber szolgáloit és arra kényszerítette őket, hogy szombaton is dolgozzanak. A legendák szerint hajlandó lett volna megjelenni ruhátlanul a király és az egybegyűlteket előtt, de Gábor arkangyal megjelent és leprával és más betegségekkel csúfította el. Egy másik megilla szerint *Venit Gábriel et fecit ei membrum virile. i. m. 374–376.*

³²A különböző rabbinikus bibliamagyarázatok (Targum Esther, Abba Gorion, Panim Aherim) alapján Ginsberg feltételezi, hogy Vásti lakomáját Ahasvérussal való egybekeléskor rendezte. Itt a férjéhez hasonlóan bemutatta a jeruzsálemi templomból származó drágaságokat és ő maga: *did not even shrink from arraying herself in the high-priestly garments. i. m. 372.*

első – uralkodása harmadik évében rendezett – lakomáját. Szerepel viszont a lakoma az 1422 és 1430 között készült kasztíliai mester, a leóni Nicolás Francéshez közel álló miniátor remekművén, az ún. Alba Bibliában. A Biblia kommentárokkal ellátott fordítása kasztíliai nyelvre (*Biblia en rromance, glosada e ystoriada*) a guadalajarai rabbi Moses Arragel munkája. A megrendelő Don Luís de Guzmán, a Calatrava rend nagymestere. Az illusztrációk természetéből kitűnik, hogy a programot zsidó apokrif szövegek alapján, az illusztrálás ellen egyébként tiltakozó Moses Arragel adhatta meg.³³

Az Uffizibe került második táblán az Alba Bibliából ismert, majd a XVII–XVIII. századból újabban publikált, a zsidó házi áhitat céljára szolgáló Eszter tekercekhez (megilloth, meghillah)³⁴ hasonló módon ábrázolja Vásti királyné elűzését Jacopo del Sellaio. A jelenetek gondos tanulmányozása során több olyan részletre is bukkantunk, melyek magából a bibliai szövegből nem magyarázhatók. A bibliai szöveg egyszerűen leírja ... *hogy ne jöjjön többé Vásti Ahasvérus király színe elé, és hogy az ő királyságát adja a király másnak, aki jobb ő nálánál.* Itt viszont a koronájától megfosztott Vásti elkergetése látható. Ezt a jelenetet egy olyan színdarabban találjuk meg, mely igen népszerű és több változatban is megmaradt a XV–XVI. százaban Itáliában. D'Ancona népi jellegű színdarabnak nevezi ezt a fajta színjátékot, melyről úgy gondolja, hogy a XV. században játszották először.³⁵ Itt, a *Rappresentazione della Regina Ester* című darabban, a királyné azért mond ellent Ahasvérus parancsának, mert nem akarja, hogy meglássák. Vásti ellenkezését jelentik a királynak (*Vasti mi disdisce*). Ezután következik a tanácsosok és bölcsek javaslata a királyné elűzéséről, mely szerint:

*Spoglia la reina d'ogni onore.
Cacciata fuor del regno a ogni patto.*

És így szólnak hozzá:

³³Vö.: C. O. Nordström, *The Duke of Alba's Castilian Bible* in *Acta Universitatis Upsalensis*, Figura Nova. Series 5. Uppsala, 1967. 196. skk.

³⁴Egész sor XVII–XVIII. századi illusztrált Eszter tekercket publikált Mendel Metzger, melyeknek ábrázolásai a targumok és más kommentárok alapján készültek. *Un type inconnu de Meguilla illustrée* in *Bulletin de nos Communautés*, 16. n°5, mars 1960; *Uo.* 18. n°6, mars 1962; *Die Illustration einiger Midraschim zum Buche Esther in der jüdischen Kunst*, in *Das Neue Israel*, XV. 1963. 567 skk.; *Une Meguilla rococo du XVIIIe siècle* in *Bulletin de nos Communautés*, 20. Février 1964 stb., stb. A magyarországi Eszter tekercekkel bővített újabb összefoglaló Munkácsi E., *Eszter könyvének művészete* in *MIOK Évkönyv*, Bp., 1974. 233–253. Egy illusztrált velencei Eszter tekerckes kapcsán Chaja Benjamin a színjátékok hatását taglalja az Eszter tekerckekre: *An Illustrated Venetian Esther Scroll and the Commedia dell'Arte* in *The Israel Museum News*, 14. 1978. 50–59.

³⁵A. D'Ancona *Sacre rappresentazioni dei secoli XIV, XV. e XVI. raccolta e illustrata per cura di ...* Firenze, 1872. Az Eszter történet egy másik itáliai, prózai közlése, mely ugyancsak a Codice Magliabecchianaban maradt fenn: F. Zambrini, *Scelta di curiosità letteraria inedite o rare dal secolo XIII. al XIX.* Bologna, 1864. Dispensa XLIII. *Storia della Regina Ester scritta nel buo secolo della lingua e non mai fin qui stampata.*

*Reina Vasti, armati a pazienza,
Tolto t'è il regno e ciascun altro onore
Perduta hai oggi ogni tua preminenzia,
Sbandita sei di questo regno fuore.*

...

*Lassa qui é vestimenti e la corona
Fa que qui non ti veghi più persona.*

Ezután elmondja a szöveg, hogy levetköztetik és rongyokat adnak rá, majd távozik a palotából. A Vásti elűzését, sőt megölését, megfojtását ábrázoló jelenet csaknem valamennyi ismert Eszter tekercsen szerepel, melyek közül az első az 1600-as évekből maradt ránk.

A két jelenet között kitekintés van egy félköríves ajtónyíláson át a palota előtt kanyargó útra. A külső fal előtt lovas és lovásza (?) állnak, talán ez utalás a küldöncökre, akik szétvitték Perzsia-szerte a királyné engedetlenségének és eltaszításának hírért. Hogy az Eszter tábláknak és színjátékoknak köze lehetett egymáshoz, arra már Schubring is utal, de nem ismeri az Eszter tekercsen hasonló ábrázolásait és nem ismerhette fel az Alba Biblia jeleneteinek kapcsolatát a biblia-kommentárokkal.

A harmadik tábla – ikonográfiai sorrendben – (amennyiben nem volt még több belőlük, melyek között szerepelhetett a leányok kiválasztása,³⁶ Eszternek a palotába vitele, szépitőszerekkel való kezelése, hogy méltó legyen a királyi ágyra) a párizsi *Eszter koronázása*.³⁷ Ezen a képen a király is, a királyné is ugyanabban a ruhában szerepel, mint a budapesti táblán és majd a harmadik firenzei jeleneten is. A budapesti tábla háttérében ismét értelmezhető jelenetet találunk: a király életére törő két udvarmester (Bigtán és Téres) összeesküvését. A két udvarmestert az Eszter Könyve a kapu őreinek nevezi. Terveiket Mardokheus, Eszter fellevelező nagybátyja a kapuban ülve kihallgatta és erről értesítette a királynét. Eszter ezt közölte a királlyal, az összeesküvés meghiúsult. *És megvizsgálták a dolgot, és úgy találták, és mind a kettőt fára akasztották. És megirattaték a krónikák könyvébe a király előtt.*(2:23)

Azért idéztem már előljáróban az összeesküvést, hogy kulcsot adhassak a következő jelent-sorhoz, mely az utolsó Uffizi-béli táblát ékesíti. Ez a tábla a leghosszabb, ezen szerepel a legtöbb epizód és főként ezek azok a jelenetek, melyek a nem-zsidó művészetben rendkívül ritkán kerülnek bemutatásra (7. kép).

³⁶A jelenet különös keleti megfogalmazásban előfordul egy Ispahan környéki (perzsa) miniatúra az ún. Ardischir Könyvben, melyet Maulana Schahin írt zsidó és iszlám legendák egybefűzése és a maga elképzelése alapján. Az első miniatúra éppen azt a jelenetet illusztrálja (Eszter Könyve 2: 8–9), melyben a leányok összegyűjtését és kiválasztását látjuk. Az eredetinek egy 17. századi másolatát közli: J. Gutmann, *Buchmalerei in hebräischen Handschriften* 45. tábla, a lap a tübingai egyetemi könyvtárban: Or. qu. 1680.

³⁷45 x 42 cm. Paris, Louvre. Ltsz.: 1657/D. Nathalie Rotschild hagyatéka. Közölve: *Schubring* (1915) kat. sz. 361. LXXX. tábla. – B.Berenson, *Florentin School* I. 199. No 2573.

Balról jobbra haladva az első ábrázolás Mardokheus diadalát mutatja be. Királyi palástban, nyakában láncsal, királyi lovon, fején koronával ül Mardokheus a lovon, melyet ellensége, a népének kiirtását tervező Hámán vezet. A táblán az előtérben még három, a háttérben ismét három mozzanatot ábrázol Eszter történetéből a festő. Az ábrázoltak azonosítása a ruházatok alapján történik, más esetekben a *cassone*-festők, bútorképek mesterei felirattal látták el alakjaikat, hogy a történetben járatlanokat eligazítsák. A bal oldal leghangsúlyosabb jelente a diadal. A több jelenetet ügyesen összefoglaló kompozíció a királyi palota belső udvarának architektonikus elemeibe harmonikusan illeszkedik. Ehhez az előtéri jelenethez két háttéri rész is kapcsolódik, bár nem a történés sorrendjét követve. Pillérrel elválasztott kettősívű ablaknyílás lapos umbriai tájra nyílik. A perspektivikusan leghátrább elhelyezett felakasztott Hámán mintegy kiesik a képből, felületes szemlélő nem is figyel fel rá. A bal oldali jelenet háttérben lépcsőn áll Mardokheus és a királynéval beszél. Ez a jelent többféleképpen is értelmezhető, leginkább azt ábrázolhatja, mikor Mardokheus figyelmezteti a királynét: *Ne gondold magadban, hogy te a király házában megmenekülhetsz a többi zsidó közül.* (4: 13.) Bár a Biblia szerint ez üzenet formájában történt, a történés fontosságára való tekintettel feltehetjük, hogy ez a valódi értelme a kompozíció perspektivikusabban legmagasabbra helyezett jelenetének. A kompozíció középpontjában Eszter és Ahasvérus látható ugyancsak a palota belső, fedett udvarán. Egy ajtónyílásban szundikáló szakállas férfi, akire ruhája alapján ismerhetünk, Hámán, aki jókor felkelt, hogy első legyen a király udvarában, amikor az felébred. A jelenet az Eszter Könyve (6: 1–5.) alapján nem ismerhető fel: a király álmatlan éjszakáján felolvastatott magának³⁸ a „történetek emlékkönyvéből” és felfigyelt Bigtán és Teres történetére és megkérdezte, hogy kicsoda tisztességet adtak ezután Mardokheusnak. A szolgák azt felelték, hogy semmit sem kapott. Ezután a király azt kérdi: *Ki van az udvarban? (Mert Hámán jöve a királyi ház külső udvarába, hogy megmondja a királynak, hogy akasztassa fel Mardokheust a fára, melyet készítettett neki.) És felelének neki a király apródjai imé Hámán áll az udvarban.*

Mivel a festő gondosan ügyelt arra, hogy a szereplőket azonos ruhájukkal tegye felismerhetővé, nem kétséges, hogy Hámán ül a királyi ház „külső udvarában”: A midrást, mely a festő programja volt, nem ismerjük. De támaszkodhatunk Josephus Flaviusra, és a későbbi Eszter tekercek képsoraira. Josephus írja, hogy Hámán korábban volt ott mint rendesen, hogy Mardokheus halálbüntetését jóváhagyassa.³⁹

³⁸ Ahasvérus álmatlan éjszakájának egyik legkorábbi – ismert – ábrázolása az Alba Bibliából való. A díszes ágyon, melynek függönyét félrehúzták, koronával a fején fekszik a ruhátlan király és a krónikák könyvének egy lapjára mutat. Ugyanezt a lapot jelöli meg Gábrriel arkangyal, ujját mutatva használva, hogy a három szolgálattelvő ifjú (egyes midrások szerint Hámán fiai) ne lapozhasson tovább, amikor Mardokheus hőstettéhez érkeznek a könyv lapjain. (Fol. 393^r.) Az olasz festészetben nem kisebb mester, mint Michelangelo figyelt fel a témára. A Sixtus kápolna mennyezetének egy csegelyében Eszter elsőnap lakomáját, Ahasvérus álmatlan éjszakáját és a keresztre feszített (nem felakasztott) Hámánt ábrázolta. A jelenet ábrázolása egyébként – nem zsidó illuminációk kivételével – igen ritka. Érdekes, hogy Goya két korai, talán még itáliai időzése idején, Pármában vagy Rómában (1771-ben) készült kisméretű képén is megfestette ezt a jelenetet. Vö.: P. Gassier–J. Wilson, *Vie et oeuvre de Francisco Goya*, Paris (1970), 74, kat. sz. 19–20. illusztrálva 84. *Eszter lakomája és Hámán kegyelemért könyörög.*

³⁹ ... a király abbahagyatta vele az olvasást, és megkérdezte a testőröket, hány óra lehet. Mikor meghallotta,

A tábla jobb oldalán az utolsó jelenet sem ismeretes más itáliai képzőművészeti ábrázolásokból. Itt Ahasvérus és Eszter királyné áll egymás mellett, előttük térdel Mardokheus, kezét köszönő mozdulattal a király felé tartva. Nem kétséges, hogy a jelenet a bibliai könyv 8. résznek első versével kezdődik, mely szerint az eddig a kapukban ülő Mardokheus *beméne a király elébe, mert elmondotta Eszter, micsodája ő neki. Lehuzá ezért a király az ő gyűrűjét, melyet Hámántól elvett és adá azt Mardokheusnak. Eszter pedig Mardokheust tette Hámán házának fejévé.*(8:1–2)

A két verset azért kellett idézi, mert bennük mind a király és a királyné most már együttes jövése-menése, mind Mardokheusnak a királyi házban való jelenléte, melyet az indokol, hogy Eszter nemcsak az eddig elhallgatott származását mondta el a második napi lakomáján, hanem azt is, hogy Mardokheus a nagybátyja, tehát nem idegen férfi.

A bemutatott jelenetek között az előtérben, Mardokheus diadalának nézőiként két fiúcskát és két férfit ábrázolt a festő. A fiúcskák szerepeltetésére feltehetően egy, az Eszter Könyvének sokat forgatott kommentárjában (a Targum Shení, vagyis a II. kommentár) találhatunk magyarázatot, melyben említés történik arról, hogy Mardokheus, midőn Babilonból a királyné után Susába jött tanítóként működött. A gyermekek vigasztalták a zsákruhába öltözött Mardokheust korábban is, zsolttárrészleteket mondva fel neki, amikor még Hámánnak a zsidók kiirtására vonatkozó rendelete érvényben volt. A Mardokheust tanítóként bemutató kommentár talán azzal is emelni kívánta a királyné nagybátyjának tekintélyét, hogy Mardokheust a mester-rabbóni foglalkozással ékesítette.⁴⁰

A királyi hatalom, a király gyűrűjének átadása az olasz képzőművészetben – ismereteink szerint – nem szerepel, annál nagyobb jelentősége van a XVII. századi holland festészetben, ahol tucatjával ábrázolták a Rembrandt-körhöz közel álló mesterek.⁴¹ Az Esztert és Mardokheust főhelyre helyező festmények megjelenését Eric Zafran – nézetünk szerint helyesen – a Hollandiába tömegesen menekülő és ott második otthonra lelő szefárd zsidó közösségek tagjainak mint megrendelőknek szerepével hozta összefüggésbe.⁴²

Ami az öt Sellaio tábla értelmezését, az itáliai művészetben szokatlan téma-választását, illetve az ismert téma a helyi hagyományokból nem magyarázható csoportosítását illeti, azt két jelenséggel kell kapcsolatba hozni. Az egyik az az ismert tény, hogy a XV. században Toszkánában, de Velencében és Rómában is (a pápák különös kiváltságlevelével) letelepedhettek zsidó családok. Ezeknek egy része mint orvos, más, jelentősebb része pénzváltóként működött. Firenze és Pisa különösen kedvező terület volt ebben a vonatkozásban éppen az 1430-as évektől

---

hogy itt a reggel, megparancsolta: jelentsék neki, ha valamelyik barátja már ott van a kapuban. Történt pedig, hogy éppen ott volt Ámán; korábban jött, mint rendszeren, hogy Mardokheus halálbüntetését jóváhagyassa. Mikor pedig a szolgák jelentették a királynak, hogy Ámán az udvarban van ... Josephus Flavius i. m. 268.

⁴⁰A lehetséges forrásokról részletesen beszél Nordström, i. m. 196–202. A Mardokheusról mint tanítóról a Pirké de Rabbi Eliezer beszél. A *Targum Shenit* M. David adta ki, Berlin, 1898. Vö. m. é. y. Edelman B., *Az Eszter-Midrások* Bp., 1900.

⁴¹A számos kompozícióból csak Aert de Gelder két vásznát idézném: *Ahasvérus átadja Mardokheusnak a gyűrűt*, Lipcse, Museum der Bildenden Künste és *Ahasvérus átadja Mardokheusnak a pecsétet*, Koppenhága, Staatens Museum for Konst.

⁴²Ld. részletesen a 30. sz. jegyzetben.

kezdve.⁴³ A Mediciek Firenzében minden előítéletől mentesen fogadtak be zsidó családokat, mivel felismerték, hogy a virágzó kereskedelmű városban szükség van kölcsönzőkre, noha a tevékenységet az Újszövetség tiltotta (Lukács 6:35.) és jól képzett, az arab-spanyol hagyományokon nevelkedett orvosokra. Cassuto, a firenzei zsidó közösségekről szóló monográfiájában leírja, hogy zsidó orvosok még a női kolostorokban is gyakorolhatták mesterségüket, hogy még a világszép Simonetta Vespuccit (arcképe Botticellitől és műhelyéből több variációban ismeretes) *M^o Mose ebreo* kezelte.⁴⁴ 1437-ben a Signoria megengedte, hogy zsidó bankárok kölcsönügyleteket kössenek.⁴⁵ Mintegy 20 esztendeig zavartalanul gyakorolhatták mesterségüket, jelet sem kellett viselniük, ha nem akartak. Noha az 1456–57-es pestisért a zsidókat teszik felelőssé és szorongatják őket, 1458-ban a Santa Croceban egy ferences fráter izgató prédikációinak hatására zavargások törnek ki, a város ezúttal megvédi a közösséget. 1460-ban a pénzváltók számát 70 (!)-re maximálja a Signoria (családostul együtt). A zsidó kereskedők jómódban élhettek Firenzében, ezért 1472-ben félni kellett, hogy kirabolják házaikat és véglegesen kiűzik őket. 1488-ban a fanatikus Bernardino da Feltre a Santa Maria del Fioreban több ezer fiataalt mozgósított a zsidók ellen, 1493-ban ki is űzték a nem honos (idegen) zsidókat Firenzéből és 1495-ban a zsidó kölcsönzőknek végleg el kellett hagyniok a várost.

Azért foglalkoztunk részletesebben a firenzei zsidók helyzetével a XV. század derekán, mivel Jacopo del Sellaio és a népes műhely ebben az időben készíthette az Eszter történetét ábrázoló, a toszkánai ikonográfiától elütő mozzanatokkal is díszített bútorokat és a már említett Eszter *cassonet*. A zsidó apokrif iratok felhasználása valószínűtlen volna más megrendelők esetében, viszont a jómódú, minden új művészeti megnyilvánulás iránt fogékony zsidók, akik nem voltak elzárva a keresztény lakosságtól, velük együtt éltek, szokásaikat, életmódjukat utánozták – anélkül, hogy vallásukat és hagyományaikat elhagyták volna⁴⁶ – bizonyára szívesen láttak lakásaik divatos festett bútorzatán olyan jeleneteket, melyeknek kulcsát csak ők értették.⁴⁷

⁴³U. Cassuto, *Gli ebrei a Firenze nell'età del rinascimento*, Firenze, 1918. 32. Letelepedésüket 1437-ben engedélyezte a Signoria. Adatait továbbfejleszti, kiterjesztve az itáliai zsidók történetére: A. Milano, *Storia degli ebrei in Italia*, (Torino) 1963. A XV. században az olasz zsidók kiválnak a köznépből, nem szolgák (*servi della corona*), tehát a hercegek tulajdonai, inkább familiárisok, az úr kegyét élvezik. 198. – *Lorenzo il Magnifico estimava (i ebrei) non solo in quanto uomini di finanza, ... non manco, occorrendone il caso, di mostrare ad essi la sua favorevole disposizione*. 200. A zsidók sorsa, Milano szerint, szorosan összefonódott a Medici családdal. Az első csapást, a Mediciekre és a zsidó lakosságra – 1494-ben –, egy demokratikus kormányzat hatalomra jutása Savonarola ösztönzésére, tanácsára és hatására mérte.

⁴⁴Cassuto, i. m. 180–182. Egy példa 1476-ból: ... *facolta a M.^o Bonaventura ebreo di recarsi nel convento di S. Verdiana per curare la figlia di Jacopo Ghiberti e ogni altra monaca che avesse bisogno delle cure dell' arte sua*.

⁴⁵Uo. 32. a Signoria ...*affidava adunque per la prima volta a banchieri ebrei l'esercizio del prestito a Firenze*.

⁴⁶Uo. 67.

⁴⁷Uo. 227. ... *in mezzo alla società cristiana, in continui rapporti di amichevole familiarità con i loro vicini d'altra fede, seguendone i costumi ... pur senza abbandonare i principali costumi aviti e senza trascurare la cultura lor propria*. Ugyanezt tanúsítják a XV. századi olasz illuminált kéziratok is, melyekben a nyilvánvalóan zsidó vallású ábrázoltak divatos ruhákban, az olasz szokásokhoz hasonló módon

Bár firenzei családookról nem ismerek részletes monográfiát, egy kiemelkedő tudományos és kereskedelmi tevékenységet folytató pisai zsidó és fiai életét, levelezése alapján Kaufmann Dávid ismerteti az eredeti levelek közreadásával.⁴⁸ Ebből ugyanilyen a kép kerekedik ki, amilyent Cassuto rajzolt az olasz vidéki családokhoz hasonló társasélelet élő, szomszédaikkal sűrűn érintkező, a pisai gazdag polgárokhoz hasonlóan pompás villájában lakó Yehiel da Pisa-ról, aki 1415-ben a toszkánai zsidókat képviselte Bolognában. Erről a Yehielről kiderül, hogy támogatta kora költőit, ő maga, valamint fiai és unokái is írtak verseket, kereskedőházának felvirágoztatása mellett a tudományt is művelték. Yehiel de Pisát egy leányának áttérése nagy keserűségbe sodorta. Unokájának villája volt Pisa mellett az Arnó partján, ahol muzsikáltak és táncoltak az asszonyok.⁴⁹ A kép, mely a hiteles levelek alapján kirajzolódik, azonos azzal, amelyet a Mediciek pártfogása alatt élő tudós zsidókról Cassuto mutatott be.⁵⁰

Nem kell különösebb képzelőerő ahhoz, hogy akár az újabb korból vett, assimilálódó zsidó bankárok életéhez hasonlítva, Immanuel da Camerino vagy Yehiel villájának berendezését a környezet berendezési tárgyaihoz hasonlóan képzelhessük el. Hogy mára már elvéteve maradt ezekből a reneszánsz ízlésű, profán használatra szánt iparművészeti darabokból, az az egész világot ért hányattatások, háborúk, fosztogatások ismeretében, természetesnek tűnik. Nem is mindig felismerhetők a zsidó háztartásokban használatos bútorok, szekrénykék, szelencék, ha csak nincs rajtuk héber felirat, vagy kétségtelen szimbólum.⁵¹

Csak az újabb kutatások tártak fel néhány ilyen darabot és J. Gutmann héber illuminált kéziratokkal foglalkozó munkáiban találunk néhány utalást a keresztény-arab-zsidó miniatúrák kapcsolataira. Éppen ezért tartom jelentősnek a firenzei quattrocento egyik számottevő festőjének, Jacopo del Sellaionak – minden bizony-

---

mutatkoznak. Egy kiváló példa erre a római Biblioteca Apostolica Vaticana 1435-ből származó illuminált kézírata (Ms. Ross. 555), az *Arbá a Turim* Jakob ben Aschertől. A XIV. században készült törvénykönyv mantovai változatát rabbi Mordeháj ben Avigdor rendelte meg. A leíró neve ismeretes (Isaak ben Obadija), a miniatör a nemzetközi, lombardiai iskola egyik kismestere. A III. fol. 220^r, mely egy házassági szertartást ábrázol, Pesellino körének hatását mutatja. Érdekes, hogy itt is szerepelnek az esküvőn a zenét szolgáltató fúvóhangszereken játszó „muzsikások”. Közli: J. Gutmann, i. m. 33. és 34. tábla.

⁴⁸ *La famille de Yehiel de Pise* in *Revue des études juives*, 26. 1893. 83 skk.

⁴⁹ Uo. 89. ... *les femmes de cette maison pratiquaient les arts de la musique et de la danse*. Ezt, a többi között jól illusztrálja az 1470-es évekre datált, észak-itáliai származású kéziratban lévő lap (Ms. Rotschild 24, fol. 246^v). Jeruzsálem. The Israel Museum. Miscellanea. Jelzete: 180/51, közli Th. et M. Metzger, *La vie juive au moyen-âge*, Fribourg, 1982). Ugyanebben a kéziratban több lapon nyomon követhető az itáliai tehető zsidó otthonok berendezése (ld. 242, 243, 294. kép). Külön érdekesség egy Judit és Holofernes történetét illusztráló lap, melyen a sátorban festett díszű, dobogón álló ágy áll. Közli: G. Sed-Rajna, *L'art juif. Orient et occident*, Paris, 1975. 201.

⁵⁰ Cassuto, i. m. 228. Nyáron üdülőhelyeken laktak ... *dove i giorni passassero lieti in festivole compagnia, in mezzo ai divertimenti e alle cacce*. 1479-ben Immanuel da Camerino házi szükségleteket küld ki a villájába. A Cassutótól használt forrás: Cod. Vat. ebr. 425 C. 142^a.

⁵¹ Egy ilyen ezüst szekrényke felső-itáliai magántulajdonból a jeruzsálemi múzeumba került. Az 1460–80-as évekre datált ládácskát M. Narkiss közölte először (*An Italian Niello Casket of the Fifteenth Century in Memorial S. Meyer*, Milano, 1956.). A 12 x 8,5 cm-es ötvösművű ládácskának hosszanti oldalán alakos ábrázolások vannak. Amennyiben a fényképekből következtethető, művészi kvalitása nem közelíti meg a Sellajo és körének – a magas művészetbe illeszthető – értékét. A ládácška képét közli Sed-Rajna, G., i. m. 161.

nyal nagyobb együttesből töredékesen ránk maradt – bútordíszjeinek ikonográfiai értelmezése során levonható következtetéseket, melyekhez kapcsolódik a hasonlóan értelmezhető Filippino Lippinek (Amico di Sandronak) tulajdonított, mára már szétszóródott Eszter *cassone*. A festőműhely részére a programot, mint az Alba Biblia miniátorának, zsidó apokrifek szolgáltathatták. Kapcsolatuk a D’Ancona idézte Eszter színjátékkal, melynek több változata is ismeretes, már csak azért is jelentős, mert egy ugyancsak D’Anconától ismertetett *Ábrahám elűzi Hágárt* című népies színdarab prológusa mintha egyenesen zsidó közösség részére, történetük áttekintésére és vigasztalására keletkezett volna.

*Veduto avete, presenti uditori,
come s’apprende il di dal suo mattino,
E qual li frutti sien de’ primi fiori,
E del ben far qual’ e il premio divino.
Queste son nostre gioie e gran tesori,
Questo e di vita nostra il buon cammino;
Ismael e scacciato, Isac eletto,
Ch’ e il popolo giudeo e benedetto.*

A fenti sorok, valamint az Eszter színdarab és változataiban elrejtett célzások arra utalnak, hogy ezek a népies darabok összefügghetnek a zsidó purimi játékokkal, melyekről a következő században már bőséges hírünk van. Színháztörténeti kutatások kimutatták, hogy zsidó színészek is játszottak olasz városok hercegi színpadain és játszottak, legalábbis Purimkor saját közösségüknek, amikor a hagyomány előírja, hogy örömmünnep lévén, mindenkinek bort kell innia. Az ünnepi játékokon előadott színdarabok, melyek minden bizonnyal nyomot hagytak a ritkán ünneplő közösség tagjaiban, erre az apátlan-anyátlan Eszter felemelkedését minél részletesebben ábrázoló játék különösen alkalmasnak látszik. A királyné közbelépése népe érdekében és különösen *Mardokheus diadala* és bár a háttérben, de főhelyre helyezve a felakasztott (Josephusnál keresztrefeszített) Hámán, majd hatalmának Mardokheusra való átruházása egyenesen utal arra, hogy a megrendelők szívéhez ezek a jelenetek álltak közel. Mind a Vásti történetét részletesen elbeszélő eseményeket, mind Hámán vesztét ott látjuk az Alba Bibliában, melynek teljes illusztrált programja nyomon követhető az apokrif biblia-magyarázatokban. Különösen szívesen mutatják be a *Mardokheus diadala* címen ismert jelenetet, mely a mai napig is látható szédertálokon és egyéb kultikus tárgyakon.⁵²

A jómódú zsidó családok tagjainak módjuk volt a városszerte általánosan divatozó festett bútorok megismerésére. Orvosok jártak betegeik ágyasházaiban, ismerthették az asztalos- és festőműhelyekben készülő darabokat. Mivel a kompetens olasz forrásmunkák külön kiemelik, hogy nem éltek elzárttságban, közlekedtek zsidók és olaszok egymással, mivel módjuk volt rá, rendelhetek ilyen bútorokat saját otthonaik számára is. Egy századdal későbből számos olyan templombere-

⁵²A számos példa közül egy 18. századi cin Purim tálat említenék a bécsi Berger gyűjteményből. Közölve: M. Berger–W. Hausler–E. Lessing, *Judaica*, (Wien, 1979.) 98. kép. Kat. sz. 353.

dezés maradt ránk, melyek azt mutatják, hogy a helyi művészet igen erősen hatott a zsinagógák berendezésénél és építésénél.⁵³ Olyan, XV. századi, talán ferrarai niellós ezüst szekrénykét közölt Mordechai Narkiss, melynek kommentálása során ugyanarra a következtetésre jut: *L'elenco particolareggiato dei capi di biancheria ci permette di farci un' idea del tenore di vita delle famiglie ebraiche nell'Italia settentrionale, che non sembra fosse inferiore a quella della società circostante.*

Valószínűnek látszik tehát, hogy az Eszter Könyve szokatlan jeleneteit ábrázoló öt firenzei tábla egy olyan korszakban, melyben Toszkánában tehetős zsidó családok életek, e közösség valamely tagjának készült. Voltak olyan bútorok, melyek firenzei palotákba kerültek, mint az Eszter cassone és a Dávid diadalát ábrázoló a Torrigiani palotába, ahol az 1892-es árverés során kerültek eladásra, mások már korábban megkezdték vándorútjukat. A Sellaio táblák közül kettő Párizsba került (a Louvrebán őrzött *Eszter koronázása* korábban egy Rotschild bárónő tulajdona volt), a három nagyobb fekvő formátumú tábla Firenzében maradt a Guardaroba asztalosának (illetve őseinek) tulajdonában. Ezeknek a tábláknak méretei és a hátlapok kidolgozatlansága azt a feltevésemet támasztja alá, hogy eredetileg nem cassone darabjai, hanem falburkolat, esetleg ágy vagy lettucio díszeként szolgáltak.

---

⁵³Vö. Munkácsi Ernő, *Livornói régiségek. Antiquitates Liburnenses*, Bp., 1935. 7. Az 1593-as livornói pátenz, melyet III. Ferdinánd toszkánai nagyherceg adott ki a zsidók számára, különleges közjogi fejlődés alapjait rakta le.